

BATMANLI ŞEYH FAHREDDİN'İN ARABİ
İLİMLERDEKİ YERİ VE ESERLERİ

HALİL ÇİÇEK*

* Prof. Dr. Halil ÇİÇEK
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - VAN
mehmedhalilcicek@yahoo.com

BATMANLI ŞEYH FAHREDDİN'İN ARABİ İLİMLERDEKİ
YERİ VE ESERLERİ

ÖZET

Şeyh Fahreddin Yıldız 1905'te Midyat'a bağlı Arnas köyünde doğmuştur. Doğunun alimlerinden ilim tahsil ettikten sonra Batman'ın Basurki köyüne yerleşmiş. Aynı köyden evlenmiş ve orada bir müddet tedrisat yaptıktan sonra Batman merkezine yerleşti; bir süre vaizlik yaptı. Ancak fazla geçmeden istifa edip sadece ilim tedrisatıyla meşgul oldu. Keskin zekasıyla tanınan Şeyh Fahreddin, bugün modern eğitim kurumlarında doçentlik ve profesörlük seviyesine yükselmiş birçok öğrenci yetiştirdi.

Araştırmalarıyla farklı bir seviye kazanan Hoca Efendi, geriye Arap Dil Edebiyatı, Mantık ve Fıkıh alanlarında -hepsi basılmış olan- 12 eser bıraktı.

Bölgede İslamî ilimlere ciddi katkıları ve hizmetleri olan ve birçok öğrenci yetiştiren Fahreddin Efendi 1972 yılında Batman'da vefat etti. Batman'ın Koriki köyünde defnedildi

Türkiye'nin Doğu bölgelerinde en azından Nizamulmülk'ün dönemine kadar tarihi uzanan Doğu medreseleri,¹ İslamî ilimlerin eğitim ve öğretimini yapmanın gereklilik mantığı üzerinde kurulmuş bir müessesedir. Bunun doğal sonucu olarak medreseler, kendi geleneği içerisinde birinci derecede İslamî ilimleri önemsemiş ve bu ilimlere farklı bir teveccüh göstermiştir.

Cumhuriyet öncesi dönem itibariyle bu bölgede faaliyet gösteren medreseleri iki kategoride ele almak gerekir: a-Devletin/yerel yönetimin denetimi altında olan ve desteğini alan medreseler, b-Mahallî yönetimden bağımsız olarak halkın kendi imkanlarıyla faaliyet gösteren medreseler. Devletin yönetiminde çalışmalarını sürdüren medreselerin daha düzenli ve müfredat programlarının da daha zengin olduğunda kuşku yoktur. O gün için bölge kırsalında faaliyet gösteren medreselerin resmi medreselerden etkilenecek müfredat programlarının da cumhuriyet sonrası döneme göre daha zengin olduğu sosyolojik bir gerçektir. Her halukarda medresenin eğitiminde en önemli dominant ilim, İslamî ilimlerdir. Eskiye gidildikçe Matematik, Astronomi ve cüz'î bir nispette de olsa felsefe de İslamî ilimlere destek amacıyla okutuluyordu.

Medresede önemsenen İslam orijinli ilimler Nahiv, Sarf, Meanî Beyan, Vadi', gibi Arap Dili Edebiyatı ilimleri yanında Mantık, Kelam, Fıkıh, Hadis, Tefsir, Fıkıh Usulu, İslam Tarihi ve özellikle siiret-i nebi bölümü idi. Bu ilimlerde ciddi bir performans gösteremeyen kimseler medresenin repertuarına giremiyordu. Dolayısıyla medresede iyi bir yerde olmak isteyen bir kimsenin bu alanlarda birikimli olması gerekirdi.

Medrese cumhuriyet sonrası dönemde tevhid-i tedrisat kanunuyla illegal bir konuma itildi. Bu yüzden her geçen gün biraz daha güç kayıp etti. Bu olumsuzluk medresenin tüm yapısını etkiledi. En belirgin alan da kuşkusuz müfredat programıydı. Arap olmayan memleketlerde faaliyet gösteren medreselerde İslamın tüm temel kaynaklarının Arapça olması nedeniyle doğal olarak Arap Dil bilimleri birinci derecede yer almaktaydı. Çünkü o gün için tercüme faaliyeti yaygın olmadığından İslam'ı öğrenmenin tek yolu Arapça Dil bilimlerini bilmektir. Ne var ki, Arap Dil bilimlerine verilen önem, doğal sınırları içerisinde kalmıyordu. Diğer ilimleri önemsemememe derecesine varıyordu. İşin frakında olan Bediuzzaman Said Nursî, (ö. 1380/1960) bu olumsuz durumu "*Ulum-u Aliye, ulum-'aliyenin yerine geçmiştir*" şeklindeki vurgusuyla dile getiriyordu. "Arap Dil bilimlerine haddinden fazla değer verme" olumsuzluğu giderek medresede kural haline geliyordu. Cumhuriyet sonrası dönemde medresenin aleyhinde oluşan olumsuz şartlar da eklenince medrese artık çağın gelişmelerine paralel olarak kendini yenileyemedi, medresenin asıl misyonu olan İslam'a karşı olan gelişmelere cevap verme görevini ifa edemedi ve bu, ilerde tamamen kapanmasına neden oldu.

Medrese, Cumhuriyet sonrası dönemde illegal bir yapıya itilmiş ve birçok destek kanalı kesilmiş olmasına rağmen bölgenin kendi şartları içerisinde birinci sınıf diyebileceğimiz **Arapkendli Şeyh Muhammed, İdilli Molla Sa'dullah, Silvanlı Molla Yasin ve Ohinli Şeyh Halid** gibi bazı kıymetli alimler yetiştirmeye devam etti. Medresenin cumhuriyet sonrası dönemde yetiştirdiği en gözde alimlerden birisi kuşkusuz **Batmanlı Şeyh Fahreddin**'dir. Tercüme-i halı başkaları tarafından yazıldığı için o kısma biz girmeyeceğiz. Biz sadece onun Arap Dil Edebiyatındaki ilmî performansına ışık tutmaya çalışacağız.

Batmanlı Şeyh Fahreddin Efendi (bundan sonra Şeyh olarak atıfta bulunulacak) medrese aleyhinde tüm olumsuz şartların geliştiği, araştırma ruhunun yok olduğu, Arapça dışındaki İslamî ilimlerin

¹ Bkz. Çiçek M. Halil, **Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri**, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul 1999, s. 126. Ayrıca ilk Nizamiye medreseleri için bkz. Çelebi Ahmed, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, terc. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul 1983, s. 108-114.

kenara itildiği bir dönemde yetişmektedir. Ama o sanki bütün olumsuz şartlardan hiç etkilenmemiş gibi alışılmışın dışında araştırmacı bir ruhla işe sarılmakta ve İslamî ilimlerden hatırı sayılır bir eser yekûnunu bize bırakmaktadır. 1909 da Mardin – Midyat’ın Arnas köyünde dünyaya gelen, 1972’de Batman’da 62 yaşında vefat eden Şeyh, ömrü nisbeten kısa ise de lakin velût bir ömürdür. Çünkü o bu ömrün tamamını hep ilim, irfan, irşat ve ıslahat yolunda tüketmiştir. O, ya ders verir, ya kitap yazar, ya bir konu araştırır, ya başkasını hayra ve iyiliğe davet eder yahut da toplumun ıslahı için çaba harcardı. Medresenin ilgi alanı olan ilimlerde geriye bırakmış olduğu eserler onun bu gayretinin somut bir ifadesidir. O, meşgul olduğu ilimler arasında yetiştiği ortamın gereği olarak Arap Dil ve Edebiyatı ilimlerine ağırlık vermiş ve bu alanda hem medreseliler hem de diğer araştırmacılar için güzel eserler yazmıştır. Aynı zamanda o medreseliler arasında araştırma yönünde de iyi bir örnek olmuştur. Biz tebliğimizin sınırları içerisinde mantık, tasavvuf ve diğer alanlarda yazmış olduğu eserlere değinmeyeceğiz. Sadece Arap Dil bilimlerinde göstermiş olduğu yüksek performansı geriye bırakmış olduğu eserlerle tespit etmeye çalışacağız.

Yukarıda değinildiği gibi İslamî kaynaklara ulaşma hususunda Arabî ilimlerin sahip olduğu kilit konumundan ötürü Türk, Kürt, Fars v.b Arap olmayan diğer milletlerin arasında yaygın olan medreselerde Arap Dili ve Edebiyatı ilimleri ayrı bir önem taşır ve medreselerde en gözde olan ilimler de bu ilimlerdir. Hoca ve öğrenciler, bu ilimlerde gösterdikleri performans nispetinde medrese çevrelerinde itibar ve güven kazanırlar. Bundan ötürü Şeyh de telif ettiği eserlerde birinci derecede Arap Dili ve Edebiyatı ilimlerine daha fazla önem vererek yazmış olduğu 11 eserin 6 tanesini Arap Dil ve Edebiyatı alanına tahsis etmiştir.

Şeyhin yazmış olduğu eserlere bakıldığında onun medreselerde çözülmesi ve anlaşılması zor kabul edilen konu ve eserlerle daha fazla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu konularda ya eser yazmış veya anlaşılması zor olan eserleri açıklamıştır.

Arap Dili, belki genel olarak *kelime hazinesi*, özel olarak da *eş anlamlılar*, *zıt anlamlılar*, *sesdeşler*, *zamirler*, *üsluplar ve belagatin incelikleri* açısından çok zengin olduğu için ibarelerinde ve metinlerinde farklı üsluplara ve değişik seviyelere sahiptir. Arap dilinin üslup açısından herkesin veya vasat insanların kolayca anlayabileceği metinleri olduğu gibi sadece zeki veya çok zeki insanların ancak anlayabileceği metinleri de vardır. Arap Edebiyatındaki “**Makamat**” geleneği bunun en tipik örneklerini teşkil eder. Şu anda piyasada mevcut olan **Makamat-ı Harirî** Arap edebiyatında zevki olanların vazgeçemeyeceği edebî bir şaheserdir. Özellikle *fıkıh*, *tefsir*, *hadis*, *kelam*, *uslu fıkıh* ve *felsefe* gibi çokları ağır olan ilimler Arabî lisanla yazıldıktan sonra bu *üslup farklılığı ve zor metinler* olgusu daha belirgin bir düzeyde ortaya çıktı. Arapça’nın kendisine mahsus bir özelliği de Arapça yazılan metinlerin kimisine sadece bir şekilde anlam verilebilirken; kimi metinlere de 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ta 19, 20’ye kadar mana vecihleri de verilebilmektedir.

Bunun tabii bir yansıması olarak Kazî Tefsiri gibi yazılan ilmî ve edebî Arapça metinlerin kimilerinin zor anlaşılabilme ve çok farklı şekillerde yorumlanabilme özelliğinden ötürü tarih boyunca ilim çevrelerinin ilgi odağı olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. İşte bütün bunlar ve ilerde sayacağımız başka hususlar da; Arap diline ayrı bir meziyet ve yüksek bir fazilet kazandırmıştır. Belki Kur’an’ın Arapça olarak nazil olmasının bir hikmeti de bu olmuştur. Arap dilinin bu özelliklerinin farkında olan Doğu medreseleri, hem kendi mensuplarının, zor ibareleri çözme yeteneklerini geliştirmek, hem bir ibareye farklı anlam verebilme melekelerini geliştirmek, hem de aynı zamanda kişilerin zekalarını ölçebilmek ve onların zihnî manevra kabiliyetlerini geliştirmek için Arabî ibarelerin ve metinlerin çözümüne çok ayrı bir önem vermiştir. Kendi mensupları için ağıdalı ilmî üslupların çözümünü belli bir ilmî kabiliyetin ve üstünlüğün göstergesi olarak kabul etmiştir.

Bu çıkış noktasından ötürü medrese çevreleri üslup seviyesinden veya içeriğinden ötürü ibarelerinin çözümü zor olan eserlere ayrı bir ilgi göstermiş; hocasıyla ve öğrencisiyle bunların çözümü için ciddi mesailer harcamışlardır. Bunun farkında olan Şeyh, medrese çevrelerinde herkesin ders vermeye cesaret edemediği bazı kitapları, medresenin kültürel sistematığı içerisinde şerh etmeye gayret etmiştir. Bunlardan birisi **İsam el-İsferainî**'nin kendi adıyla meşhur olan *'İsam* şerhidir. Diğer de **Şeyh Muhammed Birgivi**'nin *el-Lüb* adındaki Kazi'nin nahivde telif ettiği eser üzerinde yazmış olduğu çok ağdalı bir üslûba sahip olan **İmtihanu'l-Ezkiya** adıyla bilinen şerhidir. Müellifimiz, hem ibare çözümü hem de katkı amacıyla anlaşılmalara zor olan bu iki kitaba medresenin yerleşik paradigmasıyla birer haşiye yazdı. Onun bu iki kitabı ciddi katkı ve açıklamalarla şerh etmesi, sahip olduğu ilmî birikiminin ve de zeka seviyesinin en önemli göstergeleridir.

İslam ilim tarihinde bir gelenek olarak şerh ve haşiyeciliğin çok geniş bir alan kapladığı bilinen bir gerçektir. Öyle ki, bu şerh ve haşiyecilik kimileri tarafından bizim ilim tarihimizin önemli kusurlarından sayılmış ve bunun ilmî gelişmelerin önünü tıkadığı, zekâ ve yetenek israfına neden olduğu modern zamanlar boyunca hep söylene gelmiştir. Bunun gerçeklik payı olsa bile ama bu şerh ve haşiyeciliğin ilim tarihimizde evrensel anlamda ciddi universal katkılar yaptığı da kabul edilmesi gereken açık bir gerçekliktir. Bu eleştirel yaklaşımda göz ardı edilen önemli bir gerçek şu: Arap dilinin yapısal tabiatından kaynaklanan *icaz*, *hazf*, *idmar*, *takdim-tehir* v.b önemli bazı karakteristik özellikleri ve yapısal durumları vardır ki, metnin ilk yazılışında veya metni yazan kimse tarafından bunlar açıklanmaz ve yazıya dökülmez. Bu özellikler ve durumlar ancak ikinci bir seansta açıklamayı gerektirmektedir. Bundan ötürü şerh ve haşiyeciliğe ihtiyaç duyulmuş ve ilim tarihimizde ifrat dercesine varan bir biçimde yer almıştır. Şerh ve haşiyeler iki türdür: a- "Metin çözümünü" olanlar, b- "Katkı amaçlı" olanlar. Özellikle şerh ve haşiyelerin katkı amaçlı olanlarının ilme çok büyük katkılar sağladıkları ve geniş ilmî ufukların gelişmesini sağladıklarını da kimse inkar edemez.

İşte Şeyhin yazmış olduğu *'İsam* ve *İmtihanu'l-Ezkiya* haşiyeleri hem çözüm hem de katkı amaçlı türden olduklarından her ikisi de güzel, seviyeli ve zengin bilgiler içermektedir.

1-Arap Dili ve Edebiyatı ilimlerinin Tasnifi ve Şeyhin Bu Alanla İlgili Eserleri

Arap dilinin dünyanın en zengin dili olması tartışılabilirse de en zengin dillerinden biri olması hususunda asla kuşku yoktur. Arapça, Kur'an ve Hadisin dili olunca dünya Müslümanları arasında uluslararası bir kimlik kazanmıştır. Arap dili İslam'ın bilimsel düzeyde öğrenilmesi ve anlaşılması için zarurî olduğundan Müslümanlar, öteden beri Arap dilinin öğrenilmesine, özellik ve güzelliklerinin bilinmesine, sahip olduğu karakteristik hususların aydınlanmasına var güçleriyle gayret etmişlerdir. Bunu da hep ibadet aşk ve heyecanıyla yapmışlardır. Çünkü Arapça böyle detaylı bir şekilde bilinmezse ne Kur'an ve sünnetin mesajı anlaşılabilirdi, ne de her ikisinin edebî, ilmî, hukukî ve diğer alanları bilinebilirdi. Özellikle asırlar boyunca dünya Müslümanları hukukî, siyasî, ahlakî, idarî, iktisadî ve irfanî hayatlarının tüm ilke ve yasalarını ve kanunî normlarını her iki kaynaktan aldıkları için Arap dilinin yönlü ve detaylı bir şekilde bilinmesi onlar açısından hem sosyal, hem hukukî, hem de siyasî bir zarurettir. Bundan ötürü Müslümanlar Arap dilini sadece sözlük ve dil bilgisi düzeyinde ele almadılar; aksine onu çok farklı zaviyelerden irdelemeye gayret ettiler. Tarihî süreç içerisinde Arap dilinin kelimelerini açıklayan *lûgat*, etimolojik yönlerini ele alan *İştikak*, i'rab ve bina yönünü inceleyen *Nahiv*, i'lal ve iştikak yönünü ele alan *Sarf*, dilin retorik yapısını inceleyen *Meanî*, dildeki teşbih, mecaz ve kinayeyi ele alan *Beyan*, edebî sanatlarını inceleyen *Bedi'*, dildeki kelimelerin kuruluşunu inceleyen *Vad'*, yine dildeki özdeşlik ve sesdeşlik gibi konuları inceleyen *Fıkhu'l-Luğa* ve Arap dil yazım kurallarını konu alan *Resmu'l-Hat* gibi birçok Arap dil bilimi kuruldu.

Şeyh, bu ilimlerden medrese çevrelerinde sıkça kullanılan, daha önemli ve daha yaygın olanları seçerek eser yazdı. Medrese çevrelerinde Meanî ilmi önemli ilimlerden biri ise de sarf ve nahiv gibi medreselerde yaygın değildir. Şeyh, herhalde bunun için veya ömrü kifayet etmediği için o alanda eser yazmadı.

Şeyh, Arap Dili ve Edebiyatı sahasına giren şu alanlarda eser yazdı: *Nahiv, sarf, vadî ve beyan*. Nahivde 2, Beyanda 2, Sarfta 1 ve Vadî ilminde 1 eser yazarak Dil ve Edebiyat alanında toplam altı eser telif etti.

2- Eserlerinin Tanıtımı ve Edebî Kişiliği

Müellifin kaleme aldığı kitapların toplamına ve bu kitapların içeriğine bir göz atmakla engin ilmî kişiliği hakkında insan hemen bir fikir sahibi olmaktadır. Eserlerindeki konuların kaleme alınış tarzı da müellifin bu ilimlerdeki geniş vukufiyet sahibi olduğunu kanıtlamaktadır. Zira üslubunda göze çarpan kendisine olan güveni ve konulara olan hakimiyeti hemen kendisini ele vermektedir. Ayrıca dil ve edebiyat alanında yazmış olduğu eserleri de ilmî kişiliğine ilave olarak teorik edebî kişiliği hakkında önemli bir fikir vermektedir. Göz ardı edilmemesi gereken bir husus da şudur: Medresenin kendi düşünsel evreni içerisinde bir alimin ilmî kişiliğini ortaya koyan önemli göstergelerden birisi kuşkusuz o alimin kendi eserlerinde kullandığı ibare ve üslubudur. Özellikle Arapça yazılan eserlerde üslup, ilmî kişiliği kolayca ortaya koyan önemli bir kriterdir. Bu zaviyeden Şeyhin ibarelerine ve üslubuna bakıldığında ibareleri ve üslubu ilmî kişiliği konusunda ciddi olumlu bir kanaat vermektedir. Zira genellikle Arap olmayanların ibarelerinde kendini ele veren *rekaket* yani üslup bozukluğu ve *ta'kid* yani ağıdalı ifade biçimi Şeyhin ibarelerinde hemen hiç yoktur. Tabiatıyla bu istifadeyi kolaylaştıran ve teşvik eden önemli bir husustur. Şimdi eserlerine kısaca bir göz atalım:

2. 1. Dürretü's-Sade fî Asnafî'l-Harf

Şeyhin nahiv ilmine dair iki eserinin olduğunu kaydetmiştik. Bunlardan birisi Arap dilindeki harfler/ edatlar hakkındadır. Müellif bu eserinde harfler konusunda nerde ise başka eserlere ihtiyaç bırakmayacak düzeyde detaylı ve “başat bilgiler” diyebileceğimiz temel bilgileri vermektedir. Girişinde meani harflerinden 24 çeşidini ele alacağını söyler.² Başka alimler huruf-u carreyi 17 veya 20 adet olarak zikrederken Şeyh Efendi 24 tane harfi cerden söz eder.³ Ayrıca kendisi her bir harfi ele alırken manasıyla ilgili ileri sürülen tüm vecihleri vermeye de özen gösterir. Örneğin ‘bâ-i carre’ ve ‘min-icarre’yi işlerken her birisi için 13’er mana veçhini verir.⁴ Kendisi haşiye türünden yazdığı eserlerinde başkasından bolca istifade eder ve kimden aldığını klasik yöntemle kaydeder. Yani bu günkü “akademik referans gösterme” yöntemini kullanmaz. Derleme ve medrese terminolojisinde “metin” olarak tanımlanan eserlerinde ise, -kendisinden önce bu tür eserleri yazan müellifler gibi- bir prensip olarak hangi eserlerden istifade ettiğini yazmaz. Onun için Şeyh, bu kabilden olan *Dürretü's-Sade fî Asnafî'l-Harf*, *et-Tarsîf*, *Risaletü'l-Vadî*, *el-İstinare* ve *İsagoci* adlı eserlerinde başkasından alıntı yaparken referans kaynaklarını zikretmez.

Nahivle alakalı bazı kaynakların harf konusuna tahsis edilen son bölümlerinin dışında harf konusunda elimizde iki umde kaynak var. Birisi Kuzey Iraklı olan **Behtuşi**’nin nazım halindeki sekiz kûsur beyitli manzum eseri. Diğeri de **İbn Hişam**’ın *Muğni'l-Lebib*’i. Yazarımızın -tasrih etmese de- bu iki eserden ve başka kaynaklardan yararlandığında kuşku yoktur. Zira *tenvin* konusunda Şeyhin eseri ile *Muğni'l-Lebib*’i karşılaştırdık. Şeyhin *Muğni'l-Lebib*’i özetlediği gerçeğini gördük.⁵ Ancak Şeyh, *tenvin*le ilgili **İbn Hişam**’ın yer verdiği tali veya fazla detay diyebileceğimiz bazı bilgilere yer vermez.⁶

Şeyh diğer alimlerden biraz farklı olarak en çok Kur’an ayetleriyle istihsad eder. Bazen hadislerle ve bazen de Arap şiirleriyle de istihsad ettiği oluyor. Mesela *ba-i carre* ile ilgili verdiği malumatta 21 ayeti, 3 hadisi ve 3 Arap şiirini şahit gösterir. Bu şu demektir: müellifimiz Arap Dil bilimleri literatüründe

² Verdiği Bkz. Fahreddin, Dürretü's-Sade fî Asnafî'l-Harf, tahk. Abdurrahim Yıldız, Daru'l-Hanefiyye, İstanbul 2008, s. 3.

³ A. g. e., s. 4.

⁴ A. g. e., s. 4-10.

⁵ Karşılaştırmamız: İbn Hişam Ebu Muhammed Abdullah el-Ansarî, Muğni'l-Lebib ‘an Kutubi'l-A’arib, tahk. Muhammed Muhyid-din Abdulhamid, İhyau't-Tirasi'l-Arabî, Beyrut trz.II. 340-342 ve el-Batmanî, Dürretü's-Sade fî Asnafî'l-Harf, s. 112-115.

⁶ Bkz. a. g. e., II. 342-343.

misal denen sun'î örnekleri fazla kullanmaz. O daha fazla, ayet, hadis ve Arap şiiri gibi orijinal Arap dil metinlerinden seçilen ve Edebiyat literatüründe *şahit* denilen örnekleri kullanır. Tabiatıyla bu, kitaba ayrı bir özellik ve ciddi bir zenginlik katmaktadır. Dile aşinalık ve meleke kazanma hususunda *ayet, hadis ve şiir*lerin ayrı bir yerinin olduğunda kuşku yoktur. Özetle bu kitap, hem kendi alanındaki içerik zenginliği hem üslubunun kolaylığı hem kafa karıştırıcı fazla ince detaylara yer vermemekle araştırmacıların kolayca istifade edebilecekleri faydalı bir kaynak eser niteliğindedir.

2. 2. Et-Tarsif fi İlmi't-Tasrif

Bu eser sarf konusuna tahsis edilmiş bir eserdir. Medrese geleneğimizde sarf alanında okunan eserler nahiv gibi fazla olmayıp sınırlıdır. Son dönem itibarıyla bu eserler -kısaca toparlayacak olursak- *Bina, İzzî, İzzî*'nin şerhi olan *Sadeddin* ve bazen de *Merah* 'tan ibarettir. Doğu medreselerinde son dönemlere kadar bu eserler okutulmaktaydı. Yaklaşık altmışlı yıllara kadar iptidai merhalede okutulan bu eserlere ilave olarak öğrenimin ileriki aşamalarında sarfta şu eserler de okunuyordu: **İbn Hacib**'in *eş-Şa'fiye* 'si, *eş-Şa'fiye* 'nin iki şerhi olan *Careburdî* ve *Seyit Abdullah* kitaplarından birisi ve Kuzey Irak Kürtlerinden olan **Molla Ali** 'nin *İzzî* metni üzerinde bir kısım değişiklikler yaparak yeni bir şekil ve içerik kazandırdığı ve *et-Tasrif* diye isimlendirdiği kitap.

İşte Şeyh, yazdığı sarf kitabında hemen hemen bütün bu eserlerden istifade ederek yeni bir şekil ve yeni bir muhteva ile yepyeni bir eser yazmıştır. Müellifin diğer eserlerinde olduğu gibi üslubun kolaylığı ve ele aldığı konuların kapsayıcılığı dikkat çekici hususların başında gelir.

2. 3. el-İstnare fi'l-İstiare

Beyan ilmine tahsis ettiği bu eserde müellif, beyan ilminin üç ana konusu olan *teşbih, mecaz ve kinaye* konularının temel bilgilerini kaleme almaktadır. Onun bu eserinde Hatib-i Kazvinî'nin Telhisü'l-Miftah'ın sadece beyan kısmını özetlediğinde kuşku yoktur. Ancak bunu yaparken son dönem medrese öğrencilerinin durumunu göz önüne alarak hem üslup açısından hem de içerik açısından daha kolay anlaşılabilir bir forma sokmuştur. Özellikle **Hatib**'in, **Sekkakî**'den alarak örneğin teşbih konusunda yer verdiği karışık taksim ve tariflerden kaçınmaktadır.⁷ Keza o *istiare* konusunda da **Hatib**'in yer verdiği öğrenciler için kafa karıştırıcı ihtilaf ve itirazlardan kaçınmaktadır. Kitap *teşbih, mecaz, mecazın çeşitleri, istiare ve kinaye*⁸ hakkında temel bilgileri özet bir şekilde sunmaktadır. Kitap müstakil olarak 1385/1965'te Şam'da basıldı; 2. baskısı da 1428/2007'de müellifin *İsagoci ve Vadi* ' adlı iki eseri ile birlikte İstanbul'da yapıldı.

2. 4. Risaletü'l-Vadî

Doğu medreselerinin Arap diline olan ilgisi kuşkusuz nahiv, sarf ve meanî ilimlerinin çerçevesinde kalmamaktadır. Bu medrese mensupları başka alanlarda da hatırı sayılır mesailer harcamaktaydılar. Bu alanlardan birisi Vadi' ilmidir. Vadi' ilmi, Arap kelimesinin vadi'nı yani anlam için tahsisini bu tahsis esnasında nelerin fonksiyoner olduğunu ve Arap kelimesi vadi' edilirken sadece belirgin bir nesne için mi yoksa bir tür için mi vadi' edildiğini ve bu vadi' esnasında kalkış noktası olan durumların özel durumlar mı yoksa genel durumlar mı olduğunu irdeler.

İşte Şeyh, vadi' alanında **Risaletü'l-Vadî** adıyla bilinen ve gayet muhtasar olan bir risale telif etmiştir. Şeyh, bu risalede vadi' alanının temel bilgilerini özet bir şekilde sunmuştur. Şöyle ki, vad'-i şahsî ve

⁷ Bkz. Teftazanî Sadedin Mesud b. Ömer, **Muhtasru'l-Mealî**, Salah bilici Kitapevi İstanbul trz., s. 281-317.

⁸ Bkz. el-Batmanî, el-İstinare: teşbih için s. 72-75; mecaz ve mecazın çeşitleri için, s. 76-79; istiare için s. 79-87.

dört çeşidini,⁹ vad'-i nevî ve dört çeşidini.¹⁰ Ayrıca risalenin sonuna kelimenin vadi' ile ilgili diğer bazı faydalı bilgileri ilave etmeyi de ihmal etmemiştir.¹¹ Kitabın 1. baskısı Şam'da, 2. baskısı da 2007'de İstanbul'da yapıldı.

2. 5. 6. el- İ'tisam fi Şerhi'l-İsam ve Keşfu'l-Ğita an İmtihani'l-Ezkiya Haşiyeleri

Daha evvel de ifade edildiği üzere Arap dilinin tabiatından kaynaklanan bazı karakteristik özellikleri ve yapısal bazı üslupları nedeniyle kimi metinlerinin fazlaca açıklamaya ihtiyacı vardır. Yazılan metin eğer ilmî bir konuda ise ve hele de metin ilimde mütemekkin bir alim tarafından yazılmışsa ihtiyaç daha fazla belirginleşir. Çünkü alimler tarafından Arapça olarak yazılan şerh ve haşiye türünden olmayan ilmî kitapların *icaz*, *hazf*, *idmar*, *takdim*, *tehir*, *icmal*, *ibham*, *ıtlak*, *takyid*, *tamim*, *tahsis*, *atıf*, *istisna*, *iştirak* ve *tezat* gibi açıklama ve şerh edilmeye ihtiyacı olan birçok dilsel durum ve özelliği söz konusudur. İzah ve açıklamaları zarurî bir şekilde gerektiren bu durumlara ilave olarak kimi eserlerde yer alan metinlerin dizayn edilişi ve terkibi itibarıyla çok kapalı ve ağdalı olduğu ilim erbabınca bilinen açık bir gerçektir. Bu her iki durumdan dolayı Arap diliyle yazılan dinî, edebî ve ilmî metinlerin çoğunun ciddi açıklamalara ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçları gidermenin, ilmin inkişafında önemli role sahip olduğu ise izahtan varestedir. Zira sadece medrese müfredatında değil; belki Arap diliyle yazılan tüm İslamî ilimlerde şerh ve haşiyeciliğin ilmî ufukların gelişmesinde, ilmî zihniyetin tekamülünde ve özellikle ilmî metinlerin hem farklı, hem isabetli ve hem de zengin bir içerikle anlamlandırma melekесinin gelişmesinde ciddi katkılarının olduğunda asla kuşku yoktur. Ancak zaman zaman bazı ifrat ve tefritkar tutumların olduğunu da kimse inkar edemez.

Osmanlı ve Doğu medreselerinin müfredat programında yer alan ders ve başvuru eserlerinin büyük bir kısmı yukarıda sıraladığımız her iki husustan ötürü ciddi manada şerhe ihtiyacı olan eserlerdir. Özellikle *İmtihan*, *İsam*, *Kazî ve Cem'u'l-Cevami'* gibi fazla ağdalı kimi eserler vardır ki, şerhsiz anlaşılamazlar veya zor anlaşılırlar. Bunun için öteden beri sadece medrese müfredatında değil belki tüm İslamî ilimler geleneğinde şerh ve haşiyecilik ayrı bir yer tutmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi bunun farkında olan Şeyh, medrese müfredatında belli bir ağırlığı ve ciddiyeti olan ve kendileri de birer şerh olan *İmtihan* ve *İsam* kitaplarına birer haşiye yazmıştır. *İmtihan* nahiv ilminde iken; *İsam*, beyan ilmine dair olan *el- Feride*'nin şerhidir.

Şeyhin her iki kitap için yazmış olduğu bu haşiyeler onun medrese sistematığı içerisindeki istikrarlı ve güvenli ilmî kişiliği hakkında önemli ip uçları vermektedir. Zaman zaman her iki haşiyede de açıklamakta olduğu kitapların ibarelerine veya müelliflerinin meselelere olan yaklaşımlarına yahut ifade biçimlerine ciddi rezervler koymaktadır.¹² O bununla birlikte her iki haşiyenin genelinde çok faydalı ve değerli zengin bilgiler katmaktadır.¹³ Açıklamakta olduğu kitapların ibarelerine yönelik olarak Şeyh, yazmış olduğu haşiyelerle hem her iki eserin ibarelerinin çözümünü kolaylaştırmakta; bunun yanı sıra ciddi ve zengin bilgileri katmayı da ihmal etmemektedir.

Evet her iki eser için yazılan başka haşiyeler de vardır. Ancak abartısız olarak düşüncemizi ifade etmemiz gerekiyorsa her iki eserde gördüğümüz ilmî performansı elimizin altında bulunan her iki eserin diğer haşiyelerinde bulamadık. O şerhettiği kitapların ibarelerinden ince nükteler/manalar yakalamakta, farklı açılımlar getirmekte, ilginç katkılarda bulunmakta¹⁴ ve en zor ibarelerin kolayca anlaşılmasını sağlamaktadır. Böyle bir performansı ancak selef alimler nezdinde görebilmekteyiz.

⁹ Bkz el-Batmanî, *Risaletu'l-Vadî*, el-mektebetu'l-Hanifiye, İstanbul 2007, s. 61-64.

¹⁰ A. g. e., s. 64-66.

¹¹ A. g. e., s. 66-67.

¹² Örnek olarak bkz. Fahreddin el- Batmanî, *Keşfu'l-Ğita Haşiyetu İmtihani'l-Ezkiya*, el- Mektebetu'l-Hanifiye, İstanbul 1426, s. 272.

¹³ Şeyhin yapmış olduğu bilgi katkıları her iki haşiyenin her tarafına yayılmış durumdadır. Örnek olarak bkz. el- Batmanî, *el-İ'tisam Haşiyetu şerhi'l-İsam ale'l- Ferideti fi'l-Beyan*, el- Mektebetu'l-Hanifiye, İstanbul 1426, s. 9-12, 42-43, 52-53; *Keşfu'l-Ğita*, 13-18, 22-23, 70-71, 86, 272.

¹⁴ Örneğin makulat-ı aşereyi seviyeli ve kolay anlaşılabilir bir şekilde aktarmaktadır. Bakınız Batmanî, *Keşfu'l-Ğita*, s. 43.

Müellifimiz, İmtihanın haşiyesinde *Radî, İsam, Abdulğafur el-Larî, Molla Camî, Kamus, Birgivî*'nin kendi kitabı üzerinde yazmış olduğu haşiye ve diğer alim ve kaynaklardan beslenmektedir. Bunun yanında **Sibeveyh, Ahfeş, Müberrid ve Zemahşerî** gibi Arap dili edebiyatı otoritelerinden de istifade etmeyi ve görüşlerine yer vermeyi de ihmal etmemektedir.

Şeyh, *İsam*'ın haşiyesinde ise bu kadar yoğun bir şekilde alıntılarla meşgul olmamaktadır. Ara sıra *İsam*'ın *Atvel* adlı meanî konusundaki eserinden, bazen **Seyit Şerif**'ten ve bazen de başka kaynaklardan istifade eder. Ancak *İmtihan* haşiyesinde olduğu gibi bu alıntılar yoğun bir şekilde göze çarpmamaktadır.

Elimizde var olan *İmtihan* nüshası, eski Osmanlı İstanbul baskısı ile 166 sayfadır. Şeyh, bunun nida bölümüne kadar olan 66 sayfalık kısmını 434 sayfa ile şerh etmiştir. İmtihan üzerine yazılan başka haşiyelere göre Şeyhin haşiyesi daha hacimli ve daha faydalıdır. Zira o, İmtihan'ın zor ibarelerini daha fazla çözmüş ve haşiye yazdığı kısımda hemen hemen hiç kapalı yer yanı çözmediği ibare bırakmamıştır. Anlaşılan şu ki, eğer Şeyh *İmtihan*'ın tamamını şerhetseydi çok faydalı bir eser olurdu. Bu haliyle de Şeyh'in haşiyesi, medrese kitaplığında önemli bir boşluğu doldurduğunda kuşku yoktur.

Bilemiyoruz ömrü kifayet etmediğinden mi yoksa oraya kadar yeterli gördüğünden mi Şeyh, *İmtihan* üzerine yazdığı haşiyesini tamamlamamıştır. Ancak Şeyhin diğer kitapları bitirme tarzından onun bunu yazarken, bitirmeye fırsat bulmadan, vefat ettiğini anlıyoruz. Çünkü o genelde ister haşiye olsun ister diğer düz telifleri olsun bütün kitaplarını *bitirme merasimi* diyebileceğimiz hamd, salat, dua ve tarih ile bitirir. Mesela *İsam Haşiye*'sinin sonunda 13 Ramazan hicrî 1391/1971'de –yani ölümünden bir sene önce- Batman'da bitirdiğini ifade etmiş ve hem kitabın faydalı olması için hem de kendisi ve ebeveynleri için dua etmiş ve Allah'a hamd ve Resulüne salat ve selam getirerek kitabını noktalamıştır.¹⁵ *İmtihan Haşiyesinin* sonunda ise böyle bir *bitirme merasimini* göremiyoruz. Bundan da onun haşiyenin telifi esnasında –bitiremeden- vefat ettiğini anlıyoruz.

Şeyhin *İsam* üzerine yazmış olduğu *el-İtisam* adlı haşiyesi, yukarıda da ifade edildiği gibi *İsam* kitabının tamamını şerhetmiştir. Eski baskılarla basılan *İsam* şerhi yalnızca 10 sayfadır. Şeyhin bu şerh üzerine yazmış olduğu haşiyesi ise 252 sayfadır. Şeyh, fırsat buldukça önemli gördüğü bilgiler katarak haşiyesini sürdürmektedir.¹⁶ Bu haşiye de kapsayıcılığında ve *İsam*'ın zor anlaşılan ibarelerinin çözümü ve yapmış olduğu bilgi ilavesi noktasında göstermiş olduğu katkı açısından *İmtihanın Haşiye*'sinden geri kalmamaktadır. Her iki haşiye 2007 yılında İstanbul'da basıldı.

Gerçeği söylemek gerekirse biz 1973'te Şeyh'in mantık ilmine dair İsagoci'sini aynı zamanda Şeyhin de öğrencisi olan minnettar olduğumuz Hocamız Molla İbrahim'in yanında okumuş ve çokça istifade etmiştik. Bundan ötürü Şeyh'i hep minnet ve takdirle yad ediyorduk. Bu iki haşiyesi gün yüzüne çıktıktan ve her ikisinin içeriğine kısmen vakıf olduktan sonra Şeyhin ilmî hünerini ve zeka seviyesini daha iyi takdir etme fırsatını bulduk ve Şeyhin hakikaten halef alimler içerisinde selefin bir numunesi olduğu kanaatine sahip olduk.

3- Telif ve Üslubunun Özellikleri

Şeyhin telif ettiği eserlerde şu özellikler belirgince dikkat çekmektedir:

1- Şeyh, belki içinde yetişmiş olduğu geleneksel yapının bir yansıması olarak medreselerde yaygın olan klasik telif çizgisinden kopmamıştır. Dolayısıyla *İsam ve İmtihan* haşiyeleri gibi kimi eserleri şerh/haşiye şeklindedir; *et-Tarsîf ve Dürretu's-Sade*f gibi kimi eserleri de derlemedir.

¹⁵ Bkz. Batmanî, *el-l'tisam*, s. 252.

¹⁶ Bkz. a. g. e., s. 9-12, 18, 42.

2- Müellif imkanlar ölçüsünde ilmilikten ödün vermeden ibarelerinin kolay ve rahatça anlaşılabilir nitelikte olmasına özen göstererek ağıdalı ve ta'kitli üsluplardan kaçınmaktadır. Aslında medrese mensuplarında zor ibareleri yazma, çözme ve şerh etme konusunda büyük bir istek ve arzu olduğundan özellikle kimi alimler ya tabiatı gereği veya ilmî seviyesini gösterme isteğinden ötürü “zor ibare yazma” hususunda öteden beri oturmuş bir gelenek vardır. Ancak Şeyh böyle bir komplekse kapılmadığı için sadece okuyucunun istifadesini düşünerek eserlerinin tamamını hep kolay ibarelerle kaleme almaktaydı. Bu, onun üslubunun karakteristik bir özelliği haline geldi. Örneğin beyan ilmine tahsis ettiği *el-İstinare fi'l-İstiare* adlı kıymetli eseri, beyan ilminin -tabiatı gereği- kısmen zor olmasına rağmen müellifimiz herkesin rahatça anlayabileceği bir üslupla kaleme almıştır. O, örneğin **Hatib**'in *Telhisu'l-Miftah*'ında yer alan ve özellikle öğrencilerde kafa karışıklığına neden olan vech-i şebihin vehmî ve hayalî gibi fazla detaya kaçan kısımlarına girmez.¹⁷ Dolayısıyla o, imkanlar ölçüsünde kolay anlaşılabilen ibare ve taksimleri tercih etmektedir.

3- Şeyh kaydettiği tarif ve taksimlerinde geçmiş müellif ve alimlerin tartışma konusu yaptığı kayıtların eksikliği veya fazlalığı hususlarından da kaçınmaktadır.

4- Faydalı gördüğü ilmî meseleleri - okuyucunun seviyesinin üstünde olmamak kaydıyla- bir araya getirme hususunda özel bir itina göstermiştir. Hem *İsagocisi*, hem sarftaki *et- Tarsif fi İlmi't-Tasrif*'i hem de *Dürretu's-Sade fi Asnafti'l-Harf* adlı eserleri baştan sona kadar bu durumun canlı birer örneğidir.

Sonuç

Doğu medreseleri uzun bir zaman diliminde ilim ve irfana büyük hizmetler yaptı. Bölgenin ilim ve irfan yönündeki ihtiyaçlarını büyük bir hesbilikle yerine getirdi. Medrese bölgenin dinî, siyasî, ahlakî ve içtimâî yapılanmasında derin izler bıraktı. Uluslararası düzeyde seslerini duyuran, ve yine uluslararası seviyede kabul gören ilmî ürünler bırakan alimler yetiştirdi.

Kabul etmek gerekir ki, medrese, tevhid-i tedrisat kanunuyla illegaliteye itilince ve önünü açacak ve ufkunu geliştirecek olan devlet desteğini de kayıp edince üzerinde yaşamakta olduğu bölgenin inanç yönünden geçirmekte olduğu büyük sarsıntıları, düşünce yönünden kaydettiği büyük gelişmeleri ve sosyal yapılanma açısından uğradığı köklü değişimleri ya fark edemedi veya yeteri kadar okuyamadı. Yahut da kısmen algıladıysa da kendi düşünce evreninde yer alan ve kendi makbulü olan önemli öncüllere karşı ileri sürülen anti tezler karşısında kendi tezlerini yeterli düzeyde savunamadı. Bunun sonucunda da medrese, kendisini, gelişen meydan okuyuşlar mukabilinde yenileyemedi. Daha sonra gerekli donanıma sahip olma fırsatını da yakalayamadı. Sonuçta aleyhinde gelişen olumsuz şartlara yenik düştü.

Belki imkansızlıklar yüzünden belki de iyi bir düzenleme yapılamadığından Doğu medreselerinin yetiştirdiği nadide alimlerin büyük bir kısmı, eser yazmayarak bilgilerini beraberlerinde götürdüler. Ancak her türlü olumsuz koşullarla birlikte kıt imkanlarını kullanarak geriye ilim dünyasının ciddi manada istifade edebileceği eserleri geriye bırakanları da olmuştur. Bunlardan birisi yakın tarihimizde yaşamış olan ve Batmanlı olarak tanınan Şeyh Fahreddin'dir. Şeyh'in geriye bırakmış olduğu eserlerden onun medresede okutulan nahiv, sarf, beyan ve mantık ilimlerinde ciddi bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle haşiye türünden olan eserlerinden ve bu haşiyelerin zengin, seviyeli ve tatminkar içeriklerinden Şeyhin hem zeka seviyesi ve ilmî kapasitesi hem geniş bilimsel yelpazesi anlaşılmaktadır.

¹⁷ Bkz. el- Batmanî Fahreddin, *el-İstinare fi İlmi'l-İstiare*, 2. bas. Daru'l-Hanefiye, İstanbul 2007, s. 72.

Arapçanın dil olarak kendisine mahsus yapısından ve ilmî eserlerin de özel durumlarından ötürü şerh ve haşiye alışkanlığı İslamî ilimler geleneğinde önemli bir yer tutmuştur. Şerh ve haşiye yazma hususunda tarihî süreç içerisinde bazı lüzumsuz çalışmalar yapılmış ise de ve kimi zamanlarda zaman ve yetenek israfına varan düzeyde bu konuda aşırı gidilmiş ise de şerh ve haşiyelerin ilim hayatına ciddi katkılar sağladıkları göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir.

Yapılan bu şerh ve haşiyelerin kimilerinin ibare çözümü amaçlı, kimilerinin de hem çözüm hem de bilgi katkı amaçlı olduğu bilinen bir gerçektir. Bizim müellifin haşiyeleri hem çözüm hem de bilgi amaçlıdır. Bu haşiyelerde müellif açıklamakta olduğu ibarelerde belki ancak büyük ilim otoritelerinin yakaladığı çok ince nükteleri yakalamış, farklı espriler tespit etmiş, türlü türlü faydalı bilgiler tescil etmiştir. Bütün bunları da gayet rahat anlaşılabilen tekellüfsüz bir üslupla kaleme almıştır. Her müellifin ilmî hüner ve derinliğini, zeka seviyesini, ilimdeki manevra yeteneğini ortaya koyan merkezî bir veya birden fazla eseri olduğuna göre Şeyh Fahreddin Efendinin de merkezî kitapları bu iki ağıdalı esere yazmış olduğu bu iki haşiyesidir. İlim erbabı, bu iki haşiye ile Şeyh Fahreddin'in ilim çapını ve zeka derecesini daha iyi tespit edebilirler. Allah Kendisine rahmet etsin.

KAYNAKÇA

- Çiçek M. Halil, **Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri**, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul 1999.
- Çelebî Ahmed, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, terc. Ali Yardım, Damla Yay., İstan. 1983.
- İbn Hişam Ebu Muhammed Abdullah el-Ansarî, **Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-A'arib**, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, İhyau't-Tirasi'l-Arabî, Beyrut trz.
- Teftazanî Sadedin Mesud b. Ömer, **Muhtasru'l-Meanî**, Salah bilici Kitapevi İstanbul trz.
- Batmanî Fahreddin, **Dürretu's'Sadef fi Asnafî'l-Harf**, tahk. Abdurrahim Yıldız, Daru'l-Hanefiyye, İstanbul 2008.
- Keşfu'l-Ğita Haşiyetu İmtihani'l-Ezkiya**, el- Mektebetu'l-Hanefiye, İstanbul 1426.
- el-İ'tisam Haşiyetu şerhi'l-İsam ale'l- Ferideti fi'l-Beyan**, el- Mektebetu'l-Hanefiye, İstanbul 1426
- el-İstinare fi'l-İstiare**, 2. bas. Daru'l-Hanefiye, İstanbul 2007.
- Risaletu'l-Vadî**, el-mektebetu'l-Hanifiye, İstanbul 2007.